

Олена Пашник

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ УНІВЕРСАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО АНАЛІЗУ В СУЧАСНОМУ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВІ

Специфіка аналізу художніх текстів за допомогою виявлення в них універсальних категорій лише починає освоюватися сучасною літературознавчою наукою. Цей підхід до розуміння та інтерпретації літератури, органічно пов'язаний із культурним дискурсом, дозволяє цілісно осмислювати творчість окремого письменника, певний мистецький напрямок та літературну епоху як результат впливу національного типу культури та наднаціональних структур, притаманних різним культурам. Саме тому розвиток подібного підходу до вивчення твору надзвичайно актуальний для сучасного літературознавства.

Дослідження проблеми універсальних категорій найбільше зосереджене у сфері філософського та культурологічного знання й безпосередньо пов'язане з вивченням феномену людини. Саме тому маємо багато варіантів визначення специфіки універсалій, багато спроб їхньої систематизації та класифікації. Починаючи з питання про першооснови світу в Античності (Фалес, Анаксимен, Геракліт), з категорій Арістотеля, з полеміки реалістів та номіналістів, завдяки якій і був у Середньовіччі введений термін "універсалія", ця проблема весь час була надзвичайно популярною й важливою для "людинознавства". Звернення до аналізу універсальних структур наприкінці XIX та протягом XX століть було зв'язане із зародженням психоаналізу й теорії архетипів (З.Фройд, К.Юнг, Н.Фрай), а також із розвитком структурної антропології (К.Леві-Строс, Р.Барт), "філософії символічних форм" (Е.Кассісер), міфологічної школи (Дж.Фрейзер, Е.Леві-Брюль, Дж.Кемпбел, М.Еліаде, О.Лосєв).

Проникнення та активне функціонування самого терміна "універсалії" в сучасній культурології, за твердженням К.Гірца¹, почалося із розробки в 1920-ті роки К.Вісслером "універсального культурного патерну" — культурного зразка чи шаблону. На початку 1940-х рр. Б.Малиновський пропонує список "універсальних інституційних типів", а в середині тих же 40-х Дж.Мердок — низку "загальних детермінант культури". В кінці XX ст. питання універсальних категорій розглядалося в працях Дж.Пассмора, Т.Ойзермана, авторами енциклопедії "Культурологія. XX ст." та ін. Розробка теорії універсалій у вітчизняній культурології представлена в дослідженнях О.Кирилюка. Різні школи пропонують різні підходи до проблеми функціонування загальнокультурних начал.

У сучасному літературознавстві питання універсалій тільки починає актуалізуватися. Тому спробуємо дослідити основні підходи до розуміння універсальних категорій, проаналізувати й узагальнити різні їх класифікації, зробити власну інтерпретацію та систематизацію інваріантних структур.

Передусім слід зауважити, що на означення поняття "універсалій" використовуються різні терміни: "інваріантні структури", "начала", "категорії граничних основ", "світоглядні константи", "константи буття", "загальнолюдські інваріантні формули" та ін. У зв'язку з близькістю значення термінів "інваріант" ("елемент, сукупність елементів, які в певній

¹Гірц К. Інтерпретація культур: Вибрані есе. — К., 2001.

комбінації зберігаються при всіх видозмінах даного явища²) та “універсалія”, а також необхідністю уникати тавтологічних структур, використовуватимемо їх як синоніми. Під поняттям “універсалії” розумітимемо співвідносні з реаліями загальнолюдські константи, що виступають сталими структурними елементами світогляду окремої людини та під впливом специфіки конкретних умов соціокультурного буття реалізуються в її творчості.

У площині літературознавства дослідження тексту за допомогою виявлення в ньому інваріантних категорій здійснюється, як правило, на базі трьох основних підходів: структуралістичного (сюжет твору розкладається на структурні компоненти — схеми, таким чином визначаються домінантні лінії, які підлягають інтерпретації з погляду наявних універсалій); культурологічного (аналізуються певні культурні універсалії та реалізація їх у художньому тексті як неодмінна основа філософського осмислення дійсності) та літературознавчого (визначаються окремі художні інваріанти).

Перший аспект розробляється вітчизняним культурологом О.Кирилюком та його школою й базується на концепції домінування категорій граничних основ: “народження”, “життя”, “смерть”, “безсмертя”. Категорії граничних основ — культурно-світоглядні універсалії, які “...у тілі культури постають як її загальні сталі структурні елементи, як її інваріанти”³. Це положення впливає з фундаментальної констатації: людина — єдина жива істота, якій відома її фінальна перспектива. В різноманітних варіаціях у міфологічній, релігійній, філософській, художній, естетичній, моральній свідомості ця сакральна тема подана не тільки в змістовно-понятійному, а й у категоріально-світоглядному, “структурному” плані. В зміненому вигляді в межах культури ці категорії виступають як генетивна, вітальна, мортальна та імортальна універсалії культури. Щодо природних засобів реалізації такої формули, то, як вважає О.Кирилюк, вони перетворюються в своєрідні “коди” культурної свідомості — трансформовані в культурі та переосмислені в світоглядній свідомості базисні форми підтримки та продовження життя. Відповідно до вказаних функцій автори концепції називають їх аліментарним, еротичним (у широкому сенсі, пов’язаним із усіма проявами репродуктивної функції, в тому числі духовними почуттями, формами поведінки, соціальними інститутами сім’ї та шлюбу), агресивним та інформаційним кодами, що включені до свідомості як універсальні класифікатори категорій граничних основ. Між цими категоріями можлива складна взаємодія. Контамінація кодованих структур у культурних текстах виражається в змішуванні мотиву смерті та народження, життя та смерті, смерті та безсмертя. До того ж категорії граничних основ та коди можуть виявлятися як у своїх сильних, так і в слабких формах (наприклад, смерть — зникнення, вигнання, видалення, відхід; народження — поява, прихід, наближення).

Схема виявлення універсально-культурних категорій в художньому творі (як і в будь-якому іншому тексті культури) передбачає врахування певної системи. У галузі літературознавства вона складається з таких елементів: “1) реальне життя — 2) художня інтерпретація життя письменником — 3) сприйняття інтерпретованого життя читачем — 4) інтерпретація позицій письменника — 5) інтерпретація твору”. Основний акцент при дослідженні ставиться на структурному членуванні тексту, завдяки чому після створення схеми тексту яскраво проступають інваріантні категорії. Як вказує О.Кирилюк, “універсально-культурний аналіз вже одним тільки визнанням за базовий елемент структури тексту універсальної світоглядної тріади “(народження) життя — смерть — воскресіння” явно передбачає динамічне розгортання тексту, підпорядкованого логіці цієї формули”. Вивчення сюжетних схем, зазначає дослідник, “дозволяє в результаті вийти на певний генеральний алгоритм побудови сюжетів, на (...) еталон, або “шаблон”, що служить для виявлення універсальних елементів і типів їх зв’язків у сюжетних композиціях всіх інших творів цього типу”⁴.

² *Лексикон загального та порівняльного літературознавства*. — Чернівці, 2001. — С.226.

³ *Кирилюк О. Універсалії культури і семиотика дискурса. Миф*. — Одеса, 1996. — С.6.

⁴ *Кирилюк О. Універсалії культури і семиотика дискурса. Новела*. — Одеса, 1998. — С.49, 42, 51.

В одному зі своїх практичних досліджень О.Кирилюк пропонує також використовувати теорію трансперсональної психології Станіслава Грофа, котрий для пояснення психічних станів, продукованих образів, снів та мрій вводить поняття чотирьох "базисних перинатальних матриць", які є "спогадами людини про власне народження і які відповідають клінічним стадіям пологів"⁵. Перша матриця пов'язана з відчуттям власної океанічності плоду, злиття з різними водними формами життя, чому в художній творчості відповідають образи природи в її гармонійності, мирні картини повного достатку. Друга матриця формується першою клінічною стадією пологів, коли плід відчуває тривогу та смертельну небезпеку, звідки в тексті домінують відчуття метафізичної самотності, безпомічності, безнадії, екзистенціального відчаю та провини. За третьою стадією криється відчайдушна боротьба плоду за виживання, що реалізується в творчості в мотивах титанічної битви, сильного сексуального збудження, демонічності, проявленої через вогняні символи. Четверта матриця формує почуття всезагальної свободи. Саме цей вплив пренатальних станів, на думку О.Кирилюка, визначає "спорідненість архаїчних колективних міфологічних уявлень та сучасних індивідуальних поетичних образів"⁶ і є ключем до розуміння специфіки універсальних міфопоетичних констант, реалізованих у певному тексті.

Другий аспект представлений, зокрема, в праці сучасного теоретика літератури і культуролога В.Халізева⁷. Він виокремлює три типи універсалій, які позначає поняттям "начала" (онтологічні, антропологічні, культурно-історичні) і групує їх за антиномічним принципом.

До онтологічних автор відносить такі всесвітні та природні константи буття, як хаос і космос, рух і непорушність, життя і смерть, світло і темрява, вогонь і вода та ін.

До антропологічних, за В.Халізовим, належать:

– власне духовні начала людського буття (відчуженість і пристрасність, гордість і упокорення, готовність створювати і руйнувати, гріховність і праведність);

– сфера інстинктів, пов'язана з душевно-тілесними прагненнями людини (лібідо, жадоба влади, потяг до матеріальних благ, комфорту);

– те, що визначається в людях їхньою статтю (чоловічність, жіночність) і віком (дитинство, юність, зрілість, старість);

– надепохальні ситуації людського життя, історично стійкі форми існування людей (праця й відпочинок, буденність і свято, конфліктні й гармонійні начала реальності, мирне життя і війни чи революції, життя в своєму домі й перебування на чужині чи в мандрівці, громадянська діяльність і приватне життя та ін.).

Культурно-історичні універсалії пов'язані, на думку В.Халізева, з просторово-часовою різноманітністю буття людей, специфікою рис племен, народів, націй, релігій. Спільність усередині цих локальних утворень структурується за допомогою культурної традиції, присутності певного типу свідомості (менталітету), закорінених у ній. Таким чином, можемо зауважити, що це поняття безпосередньо пов'язане з виокремленням категорії "національного архетипу", що характеризує "розвиток соціокультурних явищ та виступає показником фундаментальності результатів соціального і культурного прогресу в галузі національних культур"⁸. При цьому, на нашу думку, необхідно чітко розрізняти категорії архетипу та універсалії. Константи К.Г.Юнга (беремо до уваги вихідне авторське тлумачення терміна, а не його подальші трансформації) повинні розумітися як "канва", "схема", "проект" – форма, що знаходить різноманітні наповнення і втілення. Універсалії ж є структурами змісту. Таким чином, реалізація архетипу може здійснюватися на перехрещенні різних універсалій, проте сам архетип не може бути тотожним універсалії (незважаючи на номінування його як "універсальної структури").

Проблемі художніх універсалій (третьої аспект аналізу) присвячує своє дослідження Л.Лиманська. Літературно-художніми інваріантами вона, зокрема, називає метафору, символ

⁵ Універсальні виміри української культури / НАН України. – Одеса, 2000. – С.159.

⁶ Там само. – С.159.

⁷ Халізев В.Е. Теория литературы: Учебник. 2-е изд. – М., 2000. – С.44.

⁸ Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. – К., 1996. – С.114.

і алегорію, а також канон, стиль, художній образ та ін.⁹. Як і для онтологічних і культурно-історичних інваріантів, для художніх універсалій, на що вказує й Л.Лиманська, характерний нерозривний зв'язок із міфом. Кожна з виокремлених універсалій, зазначає дослідниця, співвідносна з певним історико-культурним періодом розвитку соціуму. Так, формотворчим принципом первісних і архаїчних типів культур є метафора. Для середньовічних канонів домінуючою стає "умовність символічних форм". В основі раціоналізму Нового часу, на думку дослідниці, лежить алегорія, адже в цей час здійснюється зіставлення й розчленування мови, міфу й мистецтва. В межах міфологічних структур аналізує універсальність символу й Н.Слухай (Молотасва)¹⁰. Важливим аспектом дослідження є розробка поняття етноміфологеми, що, по суті, відповідає терміну "культурно-історична універсалія".

Поняття художніх універсалій як певна концепція виокремлення сталих літературознавчих категорій, на нашу думку, повинне включати й базові для розуміння тексту інваріантні первні сюжету та мотиву. Крім того, що "сюжет" становить певну художню константу, в літературознавстві функціонує також термін "архісюжет" як "інваріантна структура (...), спільна, наприклад, для одного письменника або для деяких його творів"¹¹. Мотив, за О.Веселовським, є першоелементом сюжету, схематичною формулою, що повторюється — тобто певним універсальним компонентом літературного твору¹². У межах такого розуміння мотиву перебуває й концепція Дж.Кавелті, в теорії якого термін "мотив" збігається за своїм значенням із терміном "формула", зв'язаним в свою чергу з категорією патерну. Формулу ж, на думку автора, "часто відносять до типів сюжетів. (...) Такі загальні схеми не обов'язково прив'язані до конкретної культури і визначеного періоду часу. Власне кажучи, їх можна розглядати як приклад того, що деякі дослідники називають архетипами, або зразками (patterns), розповсюдженими в різних культурах. (...) Усе це дозволяє виправдати або осмислити дію. Таким чином, формули — це способи, за допомогою яких конкретні культурні теми і стереотипи втілюються в більш універсальних оповідальних архетипах"¹³.

Мотив як важливий елемент тексту, що сприяє узагальненню досліджуваного матеріалу в літературознавчих працях при вивченні творчості одного письменника або цілого періоду розвитку літератури, часто заміщує поняття універсалії (мотив смерті, мотив дому і т.д.). Проте специфіка цього терміна передбачає більше акцентування не на філософських началах творчості, а на композиційному стрижні одного твору, тоді як для висновків про певний корпус текстів дослідники виходять вже на поняття універсалії, хоча прямо й не використовують його. Для логічнішого й послідовнішого аналізу художніх творів, на нашу думку, не слід ототожнювати ці два поняття.

У сучасному українському літературознавстві можемо зафіксувати розвиток трьох основних підходів до розробки теорії універсально-культурного аналізу. Узагальнюючи ці концепції, варто зауважити, що обмежені можливості для розвитку має теорія художніх констант, оскільки категорії сюжету, мотиву, жанру, стилю, символу та інші вже досить добре вивчені. Проте дослідження певного корпусу текстів крізь призму художніх універсалій залишається актуальним. У практичній сфері аналізу творів дослідники більшою мірою послуговуються культурологічними принципами, визначаючи за допомогою специфіки вияву тої чи тої універсальної домінанти своєрідність картини світу письменника. Структуралістичний аспект сьогодні ще не став розповсюдженим методом аналізу реалізації інваріантних структур у художніх текстах. На нашу думку, його слід поєднувати з

⁹ http://open_museum.rsu.ru/KONF/an-tez02.htm

¹⁰ Слухай (Молотасва) Н.В. Художественный образ в зеркале мифа этноса: М.Лермонтов, Т.Шевченко. — К., 1995.

¹¹ Смиренский В. Формула тайны (О продуктивности мифологических и фольклорных сюжетных архетипов) // Литературные архетипы и универсалии. — М., 2001. — С.227.

¹² Веселовский А. Историческая поэтика. — М., 1989.

¹³ Кавелти Дж. Изучение литературных формул // Новое литературное обозрение. — 1996. — № 22. — С.34-35.

культурологічним, у результаті чого можна буде отримати повнішу інформацію про особливості аналізованого корпусу текстів.

Крім того, пропонуємо власний підхід до класифікації універсалій. Інваріантні виміри буття, на наш погляд, можна розглядати на декількох основних рівнях. Так, на онтологічному ми можемо виокремити категорії граничних основ – константні структури народження, життя, смерті та безсмертя, зважаючи при цьому на те, що перші три є реаліями (категоріями об'єктивної дійсності), четверта – швидше, світоглядною універсалією. Під поняттям онтологічних універсалій розумітимемо найзагальніші буттєві доміанти існування людства, що осмислюються кожним конкретним індивідом як на свідомому, так і на позасвідомому рівнях. Не варто, на нашу думку, при цьому заперечувати й функціональність культурно-історичних констант, що зародилися як результат культурного освоєння людиною зовнішнього світу й можуть набувати функцій надкультурних реалій або властивих лише певній культурі. Серед них пропонуємо виокремлювати такі групи: 1) власне культурні (універсалії дому, танцю, пісні, бенкету та ін.); 2) міфо-поетичні (зокрема, чотири стихії – вогонь, вода, земля, повітря); 3) культурно-історичні реалії (на ґрунті української культури – степ, село та ін.). Культурні інваріанти функціонують у силовому полі сучасних технологічних реалій – універсалій цивілізації, домінуючими серед яких виступають константи “гроші” та “залізо”. Отже, четвертим різновидом культурних універсалій вважаємо цивілізаційні інваріантні категорії. Варто також зазначити, що культурні константи експлікуються завжди на тлі доміанти певної онтологічної універсалії.

Отже, питання розробки теорії універсально-культурного аналізу має свої перспективи. Спроба узагальнити існуючі концепції можна вважати лише першим кроком у розв'язанні цієї проблеми. Важливим залишається й питання практичного втілення означеного підходу, при якому необхідно враховувати, що кожна з універсалій реалізується в художньому тексті як продукт предметного буття митця та специфіки його свідомості, проте саме це є вектором для загального цілісного аналізу феномену буття людини.

м. Запоріжжя

Леся Пікун

ЛІТЕРАТУРНА ДЗЕРКАЛЬНА ГРА НАБУТКАМИ КУЛЬТУРИ

Роздуми людства над проблемами пошуку першооснов життя, роллю особистості в контексті всесвіту споконвіку втілювалися в літературних творах у певних образах, котрі за глибиною художнього узагальнення вийшли за межі конкретних творів та зображеної в них історичної доби. Вони містять у собі невичерпні можливості філософського осмислення буття і характеризують ключові моменти літературної спадковості та історико-літературного процесу, набувши статусу “вічних”, “вікових”, “мандрівних”, а отже, традиційних у світовій літературі. Вони стали концентрацією найбільш універсальних категорій та понять загальнолюдського досвіду, набуваючи в ході використання певних значень та інтерпретацій. У цьому контексті слушною видається думка А.Нямцу про закономірність традиції, оскільки звернення літератури до вічних образів – це не спроба формальної реконструкції минулого, знання і досвід якого замасковані в культурних пам'ятках, а прагнення по-новому, на сучасному рівні, пережити та осмислити певне минуле на основі якісно нового духовного контексту. Дослідник розуміє традицію як певне знання про минуле й тому стверджує, що минуле співзвучне до теперішнього¹.

¹ *Нямцу А.* Легендарно-мифологическая традиция в мировой литературе (теоретические и историко-литературные аспекты): Дис. ... д-ра филол. наук. – Черновцы, 1997. – С.165–169.